

Marko JOSIPOVIĆ

LITERARNA OSTAVŠTINA KRSTJANA CRKVE BOSANSKE I DUALISTIČKI SVJETONAZOR*

Sažetak

U prilogu se prvo konstatira da su bosansko-humski krstjani optuživani za krivo-vjerje te da ga razni dokumenti i druga vrela različito imenuju i definiraju, zbog čega ni prosudbe povjesničara o njihovoj vjeri, temeljene na takvim vrelima, nisu u suglasju.

Iz prelistavanja njihove literarne ostavštine, na koju se autor ograničio, što dakako nije dostatno za precizno utvrđivanje njihova vjerskog identiteta, pogotovo jer je ta ostavština malobrojna i fragmentarna, proizlazi da se u sačuvanim pisanim vrelima krstjanske provenijencije samo tu i tamo nalaze izrazi i formulacije s prizvukom unjerenog, odnosno doista zanemarivog blagog dualizma, primjerice u glosama Srečkovićeve zbornika te u poznatoj legendi o stvaranju svijeta i čovjeka.

Na temelju dosadašnjeg proučavanja ovoga pitanja čini se opravdanim ustvrditi da spomenuta krstjanska vrela ne sadrže pouzdane podatke o dualizmu u nauku Crkve bosanske.

Literarna ostavština krstjana Crkve bosanske evidentirana je, primjerice, u radovima Ćire Truhelke¹ i Vladimira Vrane,² te je nakon daljnjih istraživanja popis dopunjen u novije vrijeme u Šanjekovoj monografiji o bosansko-humskim krstjanima³ i ove jubilarne godine, u povodu 800. obljetnice Bilinopoljske abjuracije, u knjzi o krstjanskim povijesnim

* Tekst izlaganja na međunarodnom znanstvenom skupu *Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, održanom 23. i 24. listopada 2003. u Zagrebu na Hrvatskom institutu za povijest.

¹ Ć. TRUHELKA, *Bosanska narodna (patarenska) Crkva*, u: *Povijest Bosne i Hercegovine*, I, HKD Napredak, Sarajevo 1942., 21991., 31998., str. 767-793.

² V. VRANA, *Književna nastojanja u sredovjekovnoj Bosni*, u: *Povijest Bosne i Hercegovine*, str. 794-822.

³ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, KS, Zagreb 1975.

vrelima.⁴ Zbog toga u ovom prilogu smatramo prikladnim istoj krstjanskoj literarnoj ostavštini pristupiti pod vidikom moguće heretičnosti, odnosno tražeći odgovor na pitanje je li u njoj sadržan manihejski dualizam koji Crkvi bosanskoj pripisuju katolički latinski i glagoljski izvori.

O povijesnom fenomenu bosansko-humskih krstjana i Crkve bosanske postoji niz različitih mišljenja i prosudbi, gotovo prema broju autora koji su ga istraživali.⁵ To u velikoj mjeri vrijedi i kad se pogled baci na posve određeno pitanje njihova vjerskog identiteta. Naime, različita vrela o njima nametala su i nameću različite zaključke, tako da se još uvijek valja iznova baviti tim pitanjem, no stalno s dozom sumnje da će se napokon doći do sigurne i istinite spoznaje u toj stvari. Takvom je sumnjom opterećen i ovaj pokušaj, no ipak se nadamo da će barem malo doprinijeti njegovu rasvjetljavanju i razjašnjavanju.

Prije pregledavanja literarne ostavštine bosanskih krstjana pod doktrinarnim vidikom, korisno je barem upozoriti na važnija vrela druge provenijencije⁶ na koja se, uz ona koja potječu od samih krstjana, povjesničari ponajviše oslanjaju u svojim presudbama te, dakako, spomenuti i njihova mišljenja.

I. Optužbe i kvalifikacije vjere bosanskih krstjana

O srednjovjekovnom krivovjerju u Bosni prvi dokumentirani podatak potječe od dukljanskog kneza Vukana, koji 1199./1200. god. o tome izvješćuje papu Inocenta III. Tu se bez preciziranja tvrdi da se u Bosni širi “nemalo krivovjerje”, u čemu sudjeluje i sam ban Kulin sa svojom obitelji i rodacima.⁷ Iz obraćanja Inocenta III. ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku 11. listopada 1200. očito je da se radi o “paterenima” koje je splitski nadbiskup Bernard bio protjerao iz Splita i Trogira a kojima je bosanski ban

⁴ ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Barbat, Zagreb 2003.

⁵ Od sredine 19. st. pitanja pojave bosanskih krstjana te ustroj, sadržaj vjere i nestanak Crkve bosanske ozbiljan su predmet povijesnih istraživanja i analiza. Svrćamo pozornost na skraćeni pregled istraživanja i popis literature u najnovijem djelu prvostupne vrijednosti i važnosti akademika Franje Šanjeka, neumornog istraživača ove problematike. Radi se o pregledu istraživanja i bibliografiji u spomenutom djelu *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. XIII-XXX.

⁶ Pritom se oslanjamo a i ograničujemo na diplomatske, latinsko-narativne i latinske literarno-teološke izvore i spise, kako ih je u navedenoj knjizi o povijesnim vrelima razvrstao F. Šanjek.

⁷ A. THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae 1863., str. 6, doslovno stoji: “heresis non modica”.

Kulin ne samo pružio utočište i pomoć, nego ih počastio čak vlastitim imenom “krščani”,⁸ dok isti papa u pismu od 21. studenoga 1202., upućenom spomenutom nadbiskupu Bernardu i svom legatu Ivanu de Casamare, kojim im uz potrebne ovlasti povjerava zadaću da pomno istraže vjerske prilike u Bosni, spominje “katarsko krivovjerje”.⁹

U Bilinopoljskoj abjuraciji 8. travnja 1203. predstavnici bosanskih krstjana, pred papinim legatom Ivanom de Casamare i u prisutnosti bana Kulina, u ime svih koji pripadaju njihovoj zajednici svečano obećaju, između ostaloga, da ubuduće neće slijediti “krivovjerje”, da se odriču “raskola” te da neće primati da s njima stanuje nitko za koga budu znali da je “manihejac” ili kakav drugi “krivovjerac”.¹⁰ A Ivan de Casamare, kad 1203. god. papi Inocentu III. predlaže da se u Bosni postavi latinski biskup i osnuju nove biskupije, spominje “patarene”.¹¹ Papa pak Grgur IX. u pismima legatu Jakovu od 30. svibnja 1233., zatim bosanskom biskupu Ivanu iz Wildeshausena od 20. rujna 1235. te provincijalu ugarskih dominikanaca od 7. prosinca 1239., u svezi s vjerskim zastranjenjima rabi riječi “krivovjerska”, “krivovjerci” i “krivovjerje”.¹²

Mnogo kasnije Ivan Kapistran, franjevac, pišući 4. srpnja 1455. papi Kalistu III., za bosanske krivovjerce kaže da su bili “patarenske vjere” te da su se obratili,¹³ a u javnoj izjavi trojice obraćenika iz Bosne pred papom Pijom II. 14. svibnja 1461. više puta su spomenute “manihejske zablude”.¹⁴ Još kasnije, 1640. god., franjevac Petar Bogdan Bakšić (1601.-1674.), biskup, pišući o zabludama “pavličana” u Nikopolju iznosi mišljenje da su stigli iz Bosne i sa sobom donijeli krivovjerje.¹⁵

Raznolikost imenovanja “krivovjerja” u Bosni u diplomatskim vremenima, uočljiva je i u latinskim narativnim izvorima. Krivovjerce iz “Slavonije”, ustvari iz Bosne i Huma, jer je taj pojam u srednjem vijeku uključivao i te hrvatske pokrajine,¹⁶ anonimni spis *De heresi catharorum in Lombardia*, oko 1210.-1214. god., već samim naslovom smješta među

⁸ Isto, str. 13.

⁹ Isto, str. 15.

¹⁰ Isto, str. 20; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 59-62; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vremenima (13.-15. st.)*, str. 80-83; *Vrhbosnensia*, 7 (2003), 128-130.

¹¹ A. THEINER, *nav. djelo*, str. 19.

¹² Isto, str. 113, 137, 172

¹³ E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, Zagreb 1892., str. 224-226.

¹⁴ D. KAMBER, *Kardinal Torquemada i tri bosanska bogumila (1461.)*, u: *Croatia sacra* 3 (1932), 92-93.

¹⁵ E. FERMENDŽIN, *Acta Bulgariae ecclesiastica*, Zagreb 1887., str. 79-80.

¹⁶ Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 33-42.

“katare”,¹⁷ dominikanac Moneta iz Cremona 1241. god. u opsežnom djelu *Protiv katara i valdenza* talijanske katare povezuje sa “slavonskim”, da su naime “slavonskog reda”,¹⁸ Rajner Sacconi, dugogodišnji sljedbenik katarske hereze te kasniji dominikanac, u *Sumi o katarima i leonistima* 1250. god. među šesnaest katarskih crkava ubraja i “Slavonsku”.¹⁹ U *Kratkom pregledu o počecima Ugarske dominikanske provincije*, pisanom prije 1259. god., Petar iz Bodroga bilježi da su braća poslana i “krivovjercima u Bosnu i Dalmaciju, koja se u njih naziva Slavonskom crkvom”²⁰ ali ne precizira izravno vrstu krivovjerja, kao što je učinio i Anzelmo Aleksandrijski u *Raspravi o krivovjercima* (1260.-1270.), raširenima i u “Slavoniji”, tj. u zemlji “koja se Bosnom naziva”, iako na početku spominje Perzijanca Manesa (216.-277.) i njegov nauk o dva počela te iznosi brojne pojedinosti o njihovu vjerovanju.²¹ I iz *Izjave Jakova Becha iz Chierija* pred inkvizicijskim sudom 1388. god. saznajemo dosta pojedinosti o nauku krivovjercaca u “Slavoniji”, “koji stanuju u Bosni, koja pripada gospodarar koji se naziva Banom Bosne”,²² a da samo krivovjerje nije definirano, dok se u *Komentarima o čudnovatim stvarima* pape Pija II., kako u njegovom vlastitom tekstu tako i u citiranom govoru izaslanika bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića, izričito govori o “manihejcima” i o “manihejskom krivovjerju”.²³

Uvid u latinske literarno-teološke spise o bosansko-humskim krstjanima potvrđuje da ni oni nisu jedinstveni u prosudbi o identitetu njihove vjere. Dominikanac Pavao Dalmatinac (1170./75.-1255.), vjerojatni autor *Rasprave između rimokatolika i bosanskog patarena* (13. st.),²⁴ kao i spis *Zablude koje bosanski patareni zajednički drže i vjeruju*²⁵ i sažetak *Ras-*

¹⁷ Usp. ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima* (13.-15. st.), str. 126-129.

¹⁸ T. A. RICCHINIUS (izd.), *Venerabilis patris Monetae Cremonensis 'Adversus catharos et valdenses libri quinque'*, Roma 1743.

¹⁹ F. ŠANJEK, *Dualističko-evangelički pokret u srednjem vijeku u svjetlu Sacconijeve 'Sume o katarima i leonistima' (1250)*, u: *Bogoslovska smotra*, 46 (3/1976), 289-299.

²⁰ Prema: ISTI, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 77-78; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima* (13.-15. st.), str. 134-135.

²¹ Usp. ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima* (13.-15. st.), str. 136-139.

²² *Isto*, str. 140-145.

²³ *Isto*, str. 146-149.

²⁴ ISTI, *Pavao Dalmatinac (1170/75.-1255.): Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena*, u: *Starine HAZU*, knj. 61/2000., str. 21-117; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima* (13.-15. st.), str. 153-233. I u prvom i u drugom slučaju Šanjek donosi tekst *Rasprave* u izvorniku i u hrvatskom prijevodu.

²⁵ ISTI, *Pavao Dalmatinac (1170/75.-1255.): Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena*, str. 118-121; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima* (13.-15. st.), str. 282-285.

prave protiv bosanskih manihejaca Jakova Markijskog,²⁶ nazivaju ih “patarenima”, prema apokrifu *Ivanova pitanja* (13. st.) oni su katari,²⁷ a prema Ivanu Torquemadi, piscu *Objašnjenja vjerskih istina Rimokatoličke Crkve* (1461. god.) manihejci.²⁸

Očita je u dokumentima relevantnim za ovo pitanje, te u latinskim narativnim i literarno-teološkim spisima neujednačenost imenovanja i kvalificiranja srednjovjekovnog krivovjerja u Bosni: prvo neodređeno “krivovjerje”, zatim s vremenom i od dokumenta do dokumenta i od spisa do spisa određenije “patarenstvo” te “katarsko”, “manihejsko” i “pavličansko”, a sve se tiče bosanskih “krstjana” ili dovodi u vezu s Bosnom.

2. Historiografija o vjerskom identitetu bosansko-humskih krstjana

Oslanjajući se na navedene diplomatske, latinsko-narativne i latinske literarno-teološke izvore i spise, s različitim kvalifikacijama, a naravno i na izvornu literarnu ostavštinu bosansko-humskih krstjana, povjesničari izvode također različite zaključke o njihovoj vjeri i crkvenosti. Tako, primjerice, među prvima isusovački povjesničar Daniel Farlati, na temelju uglavnom rimske i dalmatinske arhivske građe, herezu u Bosni imenuje patarenstvom proširenim iz Italije ili vjerojatnije iz Bugarske, gdje su bogumili.²⁹ Za dalmatinskog Srbina Božidara Petranovića bosanski krstjani su bili pravovjerni monasi istočnog obreda, koji su pod utjecajem makedonskih bogumila djelomično postali heretični, više po ustroju svoje Crkve nego po nauku.³⁰ Sima Tomić je išao još dalje te zastupao tezu da je Crkva bosanska “izrazito pravoslavna crkva”,³¹ a Vaso Glušac

²⁶ ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 286-289. Valja upozoriti da se u tekstu *Sažetka* spominju patareni, iako u naslovu stoji “manihejci”; *Sažetak* su 1697. god. sastavili J. B. Lucini i J. B. Barberi za potrebe kanonizacijskog postupka Jakova Markijskog.

²⁷ ISTI, *Interrogatio Iohannis (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku*, u: *Croatica Christiana Periodica*, 5 (1981, 7), 43-61; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 234-251.

²⁸ D. KAMBER, *nav. članak*, str. 38-92; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 294-299.

²⁹ D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis 1769., str. 45: “Patarena contagio sive ex Italia, sive ex Bulgaria, quod vero propius est, in Bossinam erepsit.”

³⁰ B. PETRANOVIĆ, *Bogumili. Crkva bosanska i krstjani*, Zadar 1867.

³¹ A. BARUN, *Svjedoci i učitelji. Povijest franjevac Bosne Srebrene*, Svjetlo riječi, Sarajevo - Zagreb 2003., str. 56.

nastoji dokazati da su bosnaski krstjani pravoslavni kršćani a Crkva bosanska da je bila autokefalna i pravoslavna.³² Tomu nasuprot Franjo Rački tvrdi da bosansko-humski krstjani potječu od bugarsko-makedonskih bogumila te da se doktrinalno, ukoliko zastupaju neomanihejski umjereni dualizam, ne razlikuju od srednjovjekovnih albigenza, katara i patarena.³³

Bilježimo međutim i dokazivanja nekih povjesničara, npr. Aleksandra Hofferera, da su krstjani bili katoličke vjere istočnog obreda³⁴ te tvrdnju Ćire Truhelke, temeljenu u prvom redu na oporuci gosta Radina iz 1466. god., da Crkva bosanska nije imala veze s bugarskim bogumilstvom kao i da bosanska i dubrovačka vrela o njoj ne upućuju na zaključak da bi naučavala katarski dualizam.³⁵ Katolištvo bosansko-humskih krstjana s istočnim obredom isprva je branio i Jaroslav Šidak, odbacujući tezu o dualizmu, no kasnija su ga istraživanja navela na modificiranje stajališta glede dualizma.³⁶ Možda je kod nas u obranu pravovjernosti krstjana najotvorenije istupio fra Leon Petrović nastojeći dokazati da su oni ustvari hrvatski benediktinci sa staroslavenskom liturgijom, koji su se doselili u Bosnu radi očuvanja tradicionalne liturgije te se kasnije udaljili od Rima, poglavito iz političkih razloga i zbog pritisaka izvana.³⁷

Pozornosti su vrijedna i mišljenja drugih povjesničara, a oni su brojni. Izdvajamo još istraživača Aleksandra Solovjeva, prema kojemu su krstjani neomanihejci,³⁸ a u tom mišljenju mu se približava i Dominik Mandić,³⁹

³² V. GLUŠAČ, *Srednjevekovna 'crkva bosanska' bila je pravoslavna*, u: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, IV, Beograd 1924., str. 1-55.

³³ F. RAČKI, *Bogumili i Patareni*, u: *Rad JAZU*, 7/1869., str. 84-179; 8/1869., str. 121-187; 10/1870., str. 160-263. Pod utjecajem Račkoga za bosansko-humske se krstjane ustalio u historiografiji naziv bogumili. Njegovo mišljenje o neomanihejskom dualizmu krstjana slijede brojni drugi povjesničari, primjerice: V. KLAIĆ, *Povijest Bosne*, Zagreb 1882., fototip izdanje: Sarajevo 1990., str. 344-359; F. ŠIŠIĆ, *Studije iz bosanske historije*, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 15 (1903), 319-349; J. JELENIĆ, *De patarenis Bosnae*, Sarajevo 1908.; V. ČOROVIĆ, *Historija Bosne*, Beograd 1940., str. 175-189; V. VRANA, *nav. članak*, str. 794-822.

³⁴ A. HOFFER, *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj Crkvi u Bosni*, u: *Spomenknjiga iz Bosne*, ur. dr. Ivan Šarić, Naklada Kaptola vrhbosanskoga, Zagreb 1901., str. 59-142, o ovim pitanjima 67-80.

³⁵ Ć. TRUHELKA, *Testament gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju*, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 23 (1911), 355-375; ISTI, *Bosanska narodna (patarenska) Crkva*, str. 767-793.

³⁶ Od brojnih radova usp. J. ŠIDAK, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca*, u: *Rad JAZU*, 259/1937., str. 37-182; ISTI, *Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni*, Zagreb 1940.; ISTI, *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, Zagreb 1975.

³⁷ L. PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, Sarajevo 1953., Sarajevo - Mostar 21999.

³⁸ A. V. SOLOVJEV, *Vjersko učenje Bosanske crkve*, Zagreb 1948.; ISTI, *Svjedočanstva pravoslavnih o bogumilstvu na Balkanu*, u: *Godišnjak*, 5 (1953), 1-103.

³⁹ D. MANDIĆ, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962., 21979.

te osobito stajalište najkompetentnijeg današnjeg povjesničara za pitanje bosansko-humskih krstjana, akademika Franju Šanjeka, koji na herezu u Bosni i Humu gleda u kontekstu heterodoksnih učenja na Zapadu i odbacuje tezu o redovništvu krstjana, nego ih smatra laicima koji iskreno nastoje oživotvoriti evanđelje u duhu Pracrkve.⁴⁰

3. Nauk Crkve bosanske u literarnoj ostavštini krstjana

Nastojeći utvrditi vjerski identitet bosanskih krstjana spomenuti fra Leon Petrović prvo razvrstava izvore na "vjerodostojne" i "nepouzdanе". Među vjerodostojne ubraja u prvom redu one koji potječu od samih krstjana, a dodaje i neke druge, dok nepouzdanim smatra "sve vijesti o herecicima u Bosni, ako ne dolaze izravno iz Bosne" te neke "rasprave protiv heretika, koje su kolale po školama i među crkvenim ljudima".⁴¹ Vjerodostojni povijesni izvori koje je nabrojio i na koje se kao jedine valja osloniti, tvrdi Petrović, govore u prilog pravovjernosti bosansko-humskih krstjana.⁴² Slično je stajalište s obzirom na to pitanje iznio i Amerikanac John Fine Jr., koji latinske izvore smatra nepouzdanima, dok iz krstjanskih zaključuje da su pripadnici Crkve bosanske bili pravovjerni.⁴³

⁴⁰ Iako su već spomenute, ponovno upućujemo na knjige: F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*; ISTI, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*. Zatim od brojnih drugih radova vidi: ISTI, *Crkva bosanska: dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništva u duhu Pracrkve*, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Studia Vrhbosnensia 4, Sarajevo 1991., str. 157-172; ISTI, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, KS, Zagreb 21996., str. 175-202.

⁴¹ L. PETROVIĆ, *nav. djelo*, 2. izd., str. 155-165. Kao "vjerodostojne" autor izričito spominje: Hvalov zbornik, Nikoljsko evanđelje, Rukopis Radoslavov za krstjanina Gojsava, Evanđelje koje je prepisao tepačija Batalo, Izjava na Bilinu Polju, Oporuka gosta Radina, Budkov rukopis, zatim povelje, ugovori, pismena svjedočanstva bosanskih banova i kraljeva, raznih vlastelina i drugih odličnika, nadgrobni spomenici s natpisima i simbolima, izvješća papinskih legata i inkvizitora, grada dubrovačkih arhiva i dubrovačkih kroničara. Među "nepouzdanе" izvore ubraja "rasprave protiv heretika": *Disputatio inter christianum romanum et patarenum Bosnensem, Herrores, quos communiter patareni de Bosna credunt et tenent*, Zagrebački kodeks: *Summa fratris Renerii(!) O. Pr. de Catharis et Leonistis seu pauperibus de Lugduno* te *Breslavski kodeks: Dialogus inter Paterinum et Catholicum*, a u istu kategoriju pribraja i raspravu kardinala Torquemada: *Symbolum veritatum romanae ecclesiae... pro informatione Maniheorum*.

⁴² Ovdje je uputno upozoriti na opsežnu studiju u prilog vjerodostojnosti latinskih izvora o vjeri bosansko-humskih krstjana: D. KNIEWALD, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, u: *Rad JAZU*, knj. 270, Zagreb 1949., str. 115-276.

⁴³ J. FINE Jr., *The Bosnian Church: a new Interpretation*, New York - London 1975. Osvrt na knjigu i kritiku "nove interpretacije" objavio je Srećko M. Džaja u *Croatiana Periodica*, 3 (1979, 3), 143-146.

I mi napokon posvećujemo pozornost sačuvanim izvorima koji potječu od Crkve bosanske i njezinih krstjana. Možemo se u načelu složiti s Andelkom Barunom kad kaže da bi bilo logično “odbaciti kao neistinite sve tvrdnje koje su u suprotnosti s tim izvorima”.⁴⁴ No, neprestano se valja pitati: kakva se istina i u kojoj mjeri može rekonstruirati iz oskudnih i fragmentarnih domaćih vrela?

Poznato je nekoliko znamenitih rukopisa kojima su se pripadnici Crkve bosanske služili u bogoštovne svrhe. Pisani su domaćim jezikom i nesumnjivo pripadaju literarnoj ostavštini bosanskih krstjana. Osim takvih, ima i drugih tekstova koji također potječu od bosanskih krstjana, pisanih i sačuvanih u domaćem jeziku ili u latinskoj verziji, koji direktno ili indirektno svjedoče o onomu što su oni zastupali i naučavali. Tako definirana literarna ostavština bosanskih krstjana, koja je ipak skromna, prema spoznajama koje dosad imamo, obuhvatila bi svetopisamske i liturgijske te diplomatske i druge pisane tekstove.

3.1. Svetopisamski i liturgijski tekstovi

Bosanske provenijencije su barem petnaestak biblijskih kodeksa s najčešće novozavjetnim tekstovima Evandolja, Knjige otkrivenja i Poslanica, no koji su do danas, na žalost, samo djelomično sačuvani ili čak zagubljeni.⁴⁵ Zanimljiva je konstatacija da se najveći broj takvih “jevandolja sačuvao upravo u pravoslavnim manastirima, i to većinom na taj način što su prepravljena za upotrebu u liturgiji pravoslavne crkve”.⁴⁶ Sačuvani biblijski rukopisi bosansko-humskih krstjana prepisivani su iz hrvatskih glagoljskih predložaka i svjedoče o *neznatnim tekstovnim promjenama* “u odnosu prema kanonu biblijskih knjiga Rimske crkve”.⁴⁷

Iako za rješavanje našega pitanja nije od koristi, kao prvi rukopis te skupine navodimo ćirilski odlomak Matejeva evandolja iz Grigorović-Giljferdingove zbirke.⁴⁸ Na nj upozoravamo zato što ga neki istraživači datiraju u 13. st.,⁴⁹ što bi značilo da je to najstariji bosanski rukopis. Međutim, F. Šanjek ga smješta u 13./14. st.⁵⁰

⁴⁴ A. BARUN, *nav. djelo*, str. 68.

⁴⁵ Usp. V. VRANA, *nav. članak*, str. 794-822; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 145-157.

⁴⁶ H. KUNA, *Hvalov zbornik u optici međusobnih veza i uticaja južnoslavenskih srednjovjekovnih književnosti*, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, str. 295.

⁴⁷ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 326, 333. Usp. J. HAMM, *Apokalipsa bosanskih krstjana*, u: *Slovo*, 9-10/1960., str. 62.

⁴⁸ J. ŠIDAK, *Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publichnoj biblioteci u Lenjingradu*, u: *Slovo*, 17/1967., str. 116-117.

⁴⁹ V. VRANA, *nav. članak*, str. 803.

⁵⁰ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 328.

Slijedi odlomak bosanskog evanđelja, poznatog kao Batalovo evanđelje, prepisano u vrijeme kralja Dabiše 1393. god., druge godine nakon smrti kralja Tvrtka. Sačuvana su samo 4 lista, koji donose završetak Ivanova evanđelja i bilješke vezane za bosanske krstjane.⁵¹ Na 3. listu pisar je napisao: “V’ ime oca i sina i svetago duha” itd., da bi dodao: “a napisaše se sie knige u dni krala Dabiše od’ roenija S(i)na B(o)žija 1393 lito, po umr’ti krala Tvr’tka drugo lito”. Poledina 2. lista donosi dva niza imena onih “ki su se narekli u red’ cr’kve”: prvi prije Rastudija, a drugi niz počinje s njegovim imenom. Povrh prvog niza imena te ispred drugoga, dakle dvaput, ispisane su riječi: “V’ ime ot’ca i sina i s(ve)tago d(u)ha”. Prepuštajući povjesničarima da utvrde osobe koje se kriju iza imena Rastudija i ostalih 16 prije i 11 poslije njega, u ovom kratkom ulomku s obzirom na vjerski nauk upada u oči priznavanje Presvetog Trojstva: Otac - Sin - Duh Sveti, čak dvaput na poledini 2. lista i jednom na 3. listu. Osim toga, na 3. listu spomena je 1393. god. “od rodenja Sina Božjega”, što izražava vjeru u utjelovljenje i rođenje Isusa, kojega se, dakle, i u ovoj formuli priznaje Sinom Božjim.⁵² Ovaj je fragment očito posve čist od krivovjerja.

Iz istog vremena, tj. iz 14./15. st. potječe četveroevanđelje pisara krstjanina Tvrtka Pripkovića. Rukopis od 260 pergamentnih listova, nađen u Pljevljima, rabljen je kao i neka druga bosanska evanđelja u kojem pravoslavnom manastiru.⁵³ Ta činjenica najbolje objašnjava kako je došlo do toga da su uz ime pisara krstjanina Pripkovića kasnije ćirilicom dopisane riječi: “i Bog zna neka e to svinja bila”. Očito je “pisac zabilješke bio potpuno svjestan vjerske razlike između njega i pisca kodeksa”.⁵⁴ Ovaj rukopis ne daje nam temelj za bilo kakvu tvrdnju o krivovjernosti sadržanoj u njemu, a jedino pouzdano jest to da ga je prepisao *krstjanin*.

Po nastanku istom razdoblju pripada također Srećkovićevo bosansko evanđelje s kasnije dopisanim rubnim bilješkama, odnosno glosama, kojima nepoznati kasniji autor tumači neke od tekstova i Isusovih prisprodoma iz evanđelja po Marku, Luki i Ivanu⁵⁵ i koje su zbog toga korisne, prema A. V.

⁵¹ Usp. V. VRANA, *nav. članak*, str. 806-807; J. ŠIDAK, *Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publichnoj biblioteci u Lenjingradu*, str. 118-119; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 96-98; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 356-358.

⁵² Citati su preuzeti iz: F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 356-358.

⁵³ V. VRANA, *nav. članak*, str. 814; J. ŠIDAK, *Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publichnoj biblioteci u Lenjingradu*, str. 113-115.

⁵⁴ H. KUNA, *nav. članak*, str. 296.

⁵⁵ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 333.

Solovjevu "najvažniji izvor"⁵⁶ za upoznavanje nauka bosanskih krstjana.⁵⁷ Od 16 glosa u sačuvanom dijelu ovoga bosanskog biblijskog kodeksa, njih 12 privlače posebnu pozornost istraživača jer iz njih kao da izbija "određeni heterodokсни prizvuk",⁵⁸ primjerice iz tumačenja prispodobe o nametljivu prijatelju (Lk 11,5-7): "Tri hljeba (kruha) jesu Otac i Sin i Duh Sveti; a prijatelj koji hoće tvoju dušu prodati anđelima zlodusima." Ili kad se govori o odbacivanju Židova i pozivu pogana (Lk 13,27-28): "Abraham, Izak, Jakov i svi duhovni proroci Božji su ljudi, a sinovi carstva odstupnici koje je Sotona uveo u skrovišta." Slično vrijedi i o tumačenju čuda ozdravljenja žene bolesne od krvarenja (Lk 8,43), o prispodobama o milosrdnom Samarjancu (Lk 10,30-35), izgubljenom sinu (Lk 15,11-32) i škrtom bogatašu i siromašnom Lazaru (Lk 16,19-31) te o tekstu o snalažljivom upravitelju (Lk 16,1-11). Dakle, radi se o bilješkama, asocijacijama i natuknicama uz tekstove Evandjelja.⁵⁹

Kad H. Kuna spominje glose u Srećkovićevu evandjelju, odrješito tvrdi kako "je utvrđeno da su jeretičke".⁶⁰ Suprotno pak od nje, svoj prikaz istih glosa A. Barun zaključuje: "Iako tumačenja glosa nisu uvijek u skladu s naukom Katoličke crkve, ipak, ne sadrže ništa bitno iz dualističkog učenja."⁶¹ Glose doista predstavljaju svojevrsne kratke komentare, osvrtne ili primjedbe

⁵⁶ A. V. SOLOVJEV, *La doctrine de l'église de Bosnie*, u: *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique*, 5. ser. 43/1948., str. 500.

⁵⁷ Prvo ih je objavio ruski filolog M. N. SPERANSKIJ, *Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srećković's*, u: *Archiv für slawische Philologie*, 24/1902., str. 172-182. Kod nas u posljednje vrijeme F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 150-154; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 333-337 (ovdje Šanjek paralelno donosi i posuvremenjeni hrvatski prijevod glosa). Usp. V. VRANA, *nav. članak*, str. 811-812.

⁵⁸ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 333.

⁵⁹ ISTI, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 150-152. Protumačivši ove glose, F. Šanjek na temelju njih rekonstruirao "doktrinalno shvaćanje bosanskih krstjana": "Bog, nebeski Otac, imao je dva sina: mladega, predstavljenog u anđelima zavedenim od Sotone, koji je gospodar vjekova i poglavica ovog svijeta; starijeg, predstavljenog u anđelima koji služe Oca nebeskog. Ljudske duše, utamničenice svijeta Sotone, ne mogu biti otkupljene sakramentima Rimske crkve ni krštenjem Ivana Krstitelja, nego samo milošću Božjom.

Rimska crkva ne može biti Božja Crkva, jer su njezini službenici predstavnici židovskog zakona. Crkva bosanska je prava Petrova crkva, zemaljski Jeruzalem. U njoj su naučavala dvanaestorica apostola, pa je u njoj pohranjena milost Božja, po kojoj se ljudi mogu otkupiti i stići u krilo Abrahamovo, gdje se nalazi stariji sin, tj. anđeli koji poslužuju nebeskog Oca" (*isto*, str. 152-154).

⁶⁰ H. KUNA, *nav. članak*, str. 296. Pritom se oslanja na: S. ĆIRKOVIĆ, *Glose Srećkovićevog jevandjelja i učenje bosanske crkve*, u: *Bogomilstvo na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja*, Skopje 1982., str. 211-221.

⁶¹ A. BARUN, *nav. djelo*, str. 70.

na konkretne tekstove iz evanđelja i zacijelo očituju subjektivna uvjerenja glosara, što ne jamči ujedno podudarnost tih poimanja sa službenim tumačenjem Crkve bosanske. No, i neovisno od toga, koliko god neke formulacije ovih glosa sadržavale određeni heterodokсни prizvuk, ne može se na temelju njih pripisati bosansko-humskim krstjanima “dualistički svjetonazor”.⁶²

Osobitu važnost među pisanim djelima bosansko-humskih krstjana ima evanđelje na lijepoj bosančici, koje je 1404. god. napisao krstjanin Hval te je zato poznato kao Hvalovo evanđelje, odnosno Hvalov zbornik.⁶³ Napisan je za Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Ovaj je zbornik “najcjelovitiji svetopisamski kodeks proizišao iz pera jednog člana Crkve bosansko-humskih krstjana”.⁶⁴ U njemu su na 359 listova pergamene donesena četiri evanđelja, Apokalipsa, Deset zapovijedi, četiri apokrifna spisa, Djela apostolska, katoličke poslanice, Pavlove poslanice, 150 psalama i 1 apokrifni psalam, osam starozavjetnih kantika i Marijin Magnificat.⁶⁵

S obzirom na kanon novozavjetnih knjiga koje sadrži, ovaj krstjanski kodeks gotovo se podudara s kanonom Atanzija Aleksandrijskog (298.-373.). Nadalje, tekst dekaloga u njemu - da upozorimo na neke činjenice - razlikuje krstjane od katara i patarena koji “kategorički odbacuju” Mojsijevo Petoknjižje,⁶⁶ dok apokrifi, i inače pisani i korišteni “kao poučno štivo i u duhu katoličke tradicije”, ne dokazuju pripadnost krstjana “katarsko-dualističkom pokretu”.⁶⁷ Štoviše, na posljednjem listu, kad objašnjava motive pisanja svoga zbornika, riječima “Va ime Oca i Sina i Svetoga Duha” krstjanin Hval jasno ispovijeda vjeru u Presveto Trojstvo, a navodeći godinu završetka pisanja: “v’ljetu rožd’sstva Hristova 1404 ljetu”, izražava vjeru u pravo rođenje Isusovo.⁶⁸

Osim spomenutih, poznati su također veći ili manji fragmenti drugih kodeksa, odnosno evanđelja bosanskog podrijetla, pisanih između 13. i 15.

⁶² F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 333.

⁶³ Rukopis se čuva u Bologni, Biblioteca universitaria, ms. 3575-B. Kod nas publiciran: *Zbornik Hvala krstjanina*, faksimil, transkript i komentar, izd. ANUBiH, Sarajevo 1986.

⁶⁴ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 329.

⁶⁵ Usp. isto, str. 329-331.

⁶⁶ ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 327. Na str. 330-331 autor donosi korisne usporedbe reda biblijskih knjiga u Hvalovu zborniku, Vulgati i Provansalskom Novom zavjetu. Vidi također: ISTI, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 148-149.

⁶⁷ ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 330. O apokrifnoj literaturi općenito i napose o četiri apokrifa u Hvalovu zborniku vidi: ISTI, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 155-156. Usp. Ć. TRUHELKA, *Bosanska narodna (patarenska) Crkva*, str. 786-787.

⁶⁸ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 329.

st., kao Nikoljsko evanđelje, slično Hvalovu, koje opet ima elemente sličnosti s Daničićevim evanđeljem,⁶⁹ te Kopitarovo,⁷⁰ Mostarsko,⁷¹ Beličevo,⁷² Čajničko,⁷³ Grujićevo, poznato i pod imenom Vrutočko,⁷⁴ i Beogradsko.⁷⁵ Što je rečeno o prethodnim evanđeljima i napose o Hvalovu zborniku, vrijedi i o ostaloj sačuvanoj strogo biblijskoj literarnoj ostavštini bosansko-humskih krstjana: iako su neki tekstovi djelomično modificirani, oni ne sadrže sigurne pokazatelje krstjanskog eventualnog dualističkog vjerovanja. Uz to, ukrasi na istim rukopisima upućuju na zaključak da oni također “nisu zabacivali ni svete slike ni križ”.⁷⁶

Za vladanja Stjepana Tomaša, dakle između 1443. i 1461. god., nastao je zbornik što ga je krstjanin Radoslav napisao bosančicom za prijatelja krstjanina Gojsaka. Zbornik ima 59 listova a sadrži tekst Apokalipse, prepisan s glagoljskog predloška koji datira iz početka 13. st., kakav je poslužio i Hvalu za njegov zbornik, te fragmentarni obrednik koji, osim molitve Gospodnje s doksologijom “Jer tvoje je kraljevstvo i slava i moć. Amen”, obuhvaća k tomu više puta ponovljen izraz klanjanja trima božanskim osobama: “Poklanjamo se ocu i s(i)nu i s(ve)t(o)mu d(u)hu”, zatim kratke obrasce pokajanja i odrješenja od pogrješaka, početak Ivanova evanđelja (1,1-17) i “glagoljskim slovima pisan Pavlov poziv Titu na *umjeren i čestit kršćanski život* (Tit 2,12-13)”.⁷⁷

⁶⁹ Usp. o jednom i drugom evanđelju V. VRANA, *nav. članak*, str. 807-811. Premda su u međuvremenu propali i prema tome ne mogu biti više predmetom izravnog istraživanja, treba napomenuti da je u Nikoljskom i Daničićevu evanđelju A. V. Solovjev upozorio na elemente koji bi išli u prilog doketizmu u Crkvi bosanskoj, no takvo stajalište uspješno je otklonio F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 154-155.

⁷⁰ Usp. J. ŠIDAK, *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja “Crkve bosanske”*, u: *Slovo*, 4-5/1955., str. 47-63.

⁷¹ Usp. V. VRANA, *nav. članak*, str. 804-806.

⁷² Riječ je “Beličevim odlomcima”, kako ih naziva M. Pavlović (J. ŠIDAK, *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja “Crkve bosanske”*, str. 50), a poznati su i kao Mostarski listovi, fragmenti drugog mostarskog evanđelja (V. VRANA, *nav. članak*, str. 814-816).

⁷³ Usp. V. VRANA, *nav. članak*, str. 820; J. HAMM, *nav. članak*, str. 67 i passim.

⁷⁴ J. ŠIDAK, *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja “Crkve bosanske”*, passim.

⁷⁵ O ovom hrvatskom ćirilskom rukopisu vidi V. VRANA, *nav. članak*, str. 816-817. Valja napomenuti da su rukopisi Beogradskog, Nikoljskog i Daničićeva evanđelja “nestali pod ruševinama beogradske Narodne knjižnice u travnju 1941.” Vidi: F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 328.

⁷⁶ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 156-157.

⁷⁷ ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 60; na str. 338-348 autor prvo predstavlja i tumači a onda i donosi molitvene obrasce iz Radoslavova zbornika paralelno s obrascima provansalskih katara, kao što je bio učinio mnogo ranije

Budući da su prema latinskim izvorima bosansko-humski krstjani svoje krštenje nazivali 'krštenjem knjige' ili 'Kristovim krštenjem', koje se podjeljivalo "polaganjem ruku i predavanjem knjige evanđelja", i jer su srednjovjekovni katari i patareni sakrament krštenja u Katoličkoj Crkvi zamijenili 'duhovnim krštenjem', na temelju usporedbe s latinskim obrascima provansalskog obrednika akademik F. Šanjek zaključuje da bi fragmenti krstjanskog obrednika iz Radoslavova zbornika ulazili u okvir krstjanskoga 'duhovnog krštenja'.⁷⁸ Iz toga bi slijedilo da ni bosanski krstjani nisu držali vrijednim katoličko krštenje, što, međutim, iz samog teksta obrednika, doduše fragmentarnog, nije dovoljno razvidno, štoviše, čini se da nikako ne proizlazi.⁷⁹ Osim toga, zacijelo zbog znatne podudarnosti s latinskim i provansalskim katarskim molitvenim obrascima, akademik Šanjek tvrdi da obrednik u Radoslavovu zborniku sadrži i "obrasce izražavanja poštovanja starješinama Crkve bosanske",⁸⁰ no iz samog teksta ovoga zbornika uočljivi su jedino spomenuti izrazi klanjanja trima božanskim osobama. Gledani sami za sebe i neovisno o sličnim tekstovima druge provenijencije, sačuvani dijelovi krstjanskoga obrednika u Radoslavovu zborniku ne razotkrivaju nikakvo krivovjerno poimanje koje bi odudaralo od nauka Katoličke Crkve.

3.2. Diplomatički spisi i druga pisana ostavština

Od ostale literarne ostavštine bosansko-humskih krstjana koja više ili manje osvjetljuje njihova vjerska opredjeljenja i uvjerenja, prvo mjesto pripada prije spomenutom dokumentu abjuracije na Bilinu polju 8. travnja 1203., potvrđenom na Kraljevu dunavskom otoku na prostoru današnje Budimpešte 30. travnja 1203.⁸¹ Sačuvana je latinska verzija bilinopoljske vjeroispovijesti te makar je sastavljena "pod budnim okom papina legata Ivana de Casamare",⁸² zbog činjenice što su je potpisali izabrani predstavnici bosanskih krstjana, ova se isprava doista može smatrati spisom koji potječe od njih.

u: *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 157-161. O ovom zborniku i obredniku vidi još: V. VRANA, *nav. članak*, str. 818-820; A. BARUN, *nav. djelo*, str. 69.

⁷⁸ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 338.

⁷⁹ Usp. fragmente obrednika u: *isto*, str. 340-343.

⁸⁰ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 60. Usp. ISTI, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 159-173.

⁸¹ Vidi bilj. br. 10.

⁸² ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 79.

Ovaj je dokument posebno važan ne samo zato što je kronološki ispred drugih, nego i zato što dijelom izravno i dijelom neizravno oslikava vjerovanje i način života te ustroja zajednica bosansko-humskih krstjana. Valja imati na umu da je nakon Vukanova izvješća o pojavi krivovjerna u Bosni (1199./1200. god.) papa Inocent III. prvo pisao ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku 11. listopada 1200., a onda 21. studenoga 1202. splitskom nadbiskupu Bernardu i Ivanu de Casamare, kojega zadužuje da krene u Bosnu, pridružujući mu i samog nadbiskupa, te da, čim tamo stignu, započnu "pomno istraživati istinu o vjeri i načinu života" i bana i njegove žene i stanovnika njegove zemlje.⁸³

Nema sumnje da je legat de Casamare postupio ozbiljno prema napucima i odredbama pape Inocenta III. te je i tekst abjuracije formuliran sukladno tome i na temelju zatečenog stanja u zemlji bana Kulina. U tekstu su navedene glavne istine katoličke vjere a predstavnici bosanskih krstjana daju obećanja vezana za prakticiranje te iste vjere i za održavanje crkvene discipline. Moguće je da neke od istina vjere kao i neke odredbe u svezi s prakticiranjem krstjani dotad nisu prihvaćali, a isto tako da su za neke bili neutemeljeno optuživani kao krivovjerci, no sada, prema dokumentu abjuracije, oni prihvaćaju sve istine i sve odredbe glede prakticiranja vjerskog i molitvenog života. U potpisanom su tekstu navedene odredbe i norme kojih su se i inače u to vrijeme članovi i zajednice Katoličke Crkve trebali pridržavati, posebice ono što se odnosi na liturgijsko-molitveni život.

Predstavnici krstjana na Bilinu polju, prema tekstu abjuracije, odriču se raskola zbog kojega su ozloglašeni te obećaju da nikad "ubuduće" neće slijediti "opačinu krivovjerstva". Riječ "ubuduće" ukazuje ipak da je dotadašnja praksa bila drukčija. Sam tekst abjuracije počinje riječima: "U ime vječnoga Boga, stvoritelja svega i otkupitelja ljudskog roda", što znači da u takvog Boga vjeruju; "pred Bogom i njegovim svetima" daju obećanje da će "ostati vjerni naredbama i zapovijedima svete Crkve u životu i u vladanju"; oni priznaju "Rimsku Crkvu" svojom majkom, "glavom svega crkvenog jedinstva", zatim obećaju da će u svim mjestima gdje zajedno žive imati "bogomolje" u kojima će se okupljati na pjevanje molitvenih časova, da će u svim "crkvama imati oltare i križeve", te knjige Novog i Starog zavjeta, da će ih čitati kako se čini u Rimskoj Crkvi; imat će svećenike koji moraju barem nedjeljom i blagdanom, prema crkvenim odredbama, slaviti misu, ispovijedati i davati pokoru; imat će groblja pokraj bogomolja...; zatim, najmanje sedam puta godišnje

⁸³ Pismo Inocenta III. splitskom nadbiskupu Bernardu i svom legatu Ivanu de Casamare od 21. studenoga 1202., u: *isto*, str. 74-77.

primat će pričest, doslovno “tijelo Gospodnje”, i to na “Božić, Uskrs, Duhove, Blagdan apostola Petra i Pavla, Uznesenje Djevice Marije, na njezino rođenje i na spomen svih svetih”, drugim riječima, oni indirektno ispovijedaju vjeru u utjelovljenje i istinsko rođenje Isusovo, u njegovo uskrsnuće od mrtvih, vjeruju u silazak Duha Svetoga, priznaju Petra i Pavla kao apostolske prvake, Marijino uznesenje i da je Marija djeвица, njezino stvarno rođenje te priznaju svece. Obećali su obdržavati postove koje Crkva određuje, no da će također “čuvati” ono što su njihovi “stari mudro odredili”.

Glede zajednica, predstavnici bosansko-humskih krstjana obećaju na Bilinu polju da će žene koje tim zajednicama pripadaju biti odijeljene od muškaraca, da muškarac i žena neće nasamo razgovarati, ako bi to mogao biti povod za zlu sumnju, da će od eventualno oženjenih i udatih primati samo one koji se uzajamno sporazume i kad obećavši uzdržljivost zajednički pristupe zajednici. Ako za nekoga sa sigurnošću saznaju da je “manihejac ili neki drugi krivovjerac”, neće ga primati da s njima stanuje. U načinu života razlikuju se od drugih svjetovnjaka pa će se i u odijevanju razlikovati, te obećaju da se ubuduće neće nazivati “kršćanima”, nego “braćom”. Isto tako, ubuduće i “za vazda”, kad umre učitelj, priori s vijećem braće izabrat će starješinu kojega treba potvrditi rimski papa. Kao zadnje, oni velikodušno izražavaju spremnost da će prihvatiti i obdržavati i sve drugo što bi Rimaska Crkva željela dodati ili ublažiti.

Bilinopoljska abjuracija, učinjena 8. travnja 1203., potvrđena je u Budimpešti pred kraljem Emerikom 30. travnja iste godine. Krstjani su bili optuživani za dualizam, a sada izrijeком potvrđuju da sebe ne smatraju raskolnicima ni krivovjercima, da su njihova uvjerenja posve suprotna manihejskom vjerovanju i odnosu manihejaca prema istinama vjere i prema praksi u Katoličkoj Crkvi. Rimaska je Crkva ovim dokumentom službeno priznala krstjanima da sukladno datim obećanjima mogu prakticirati svoju vjeru, premda su ih protivnici optuživali za katarsko-patarensko krivovjere i manihejstvo. Papa je očito bio zainteresiran za to da život krstjana bude ureden po uzoru na postojeće uredbe života redovničkih zajednica.⁸⁴ Ako je kod krstjana što i bilo krivovjerno, ovim je aktom ‘izgladeno’.

Medu posebno važne spise bosansko-humskih krstjana ubraja se bosanska legenda o stvaranju svijeta i prvih ljudi s naslovom *Počētie svijeta*⁸⁵ iz 14. st., koja je vrlo rječit pokazatelj uvjerenja pripadnika toga ‘svijeta’ o

⁸⁴ Usp. *isto*, str. 10-12.

⁸⁵ Kod nas ju je objavio F. ŠANJEK, *Pojam ‘stvaranja’ u Crkvi bosansko-humskih krstjana*, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 21 (1995, 41-42), 18-20; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 349-355.

nastanku svijeta. Tekst je izvorno pisan bosančicom. Dosta elemenata prikaza stvaranja svijeta i čovjeka kao i pada praroditelja u ovoj legendi podsjeća na svetopisamsku knjigu *Postanka*.

Legenda počinje pitanjem "Zašto je Gospod Bog stvorio ovaj svijet?" Sotona se naziva Satanail, koji je bio andeo, Božji izabranik, no koji počeo misliti da je veći od Gospoda Boga i sjede na prijestolje Gospodnje. Intervenirao je arkandeo Mihael te ga udario nogom i oborio pod zemlju. Zatim "počeo Gospod Bog razmišljati" kako će opet napuniti kor andeoski, i "smisli i stvori čovjeka", no prije toga stvori ono od čega će živjeti. Slijedi opis stvaranja od ponedjeljka do subote, s tim što je Bog čovjeka stvorio već u petak, no u subotu mu je udahnuo duh, a sedmi dan, u nedjelju Bog je počinio i utemeljio nedjelju da se "u nju ništa ne radi" itd. Istog dana kad je stvoren Adam, Bog je na Adamovo traženje, jer nije mogao ni jedan dan živjeti bez druga, od njegova rebra stvorio Evu. Bog ih je uveo u raj i tu nastanio povjerivši sve stvoreno Adamu da mu služi, ali upozorio ih je da se ne daju prevariti od đavla i odredio da ne diraju posvećeno voće koje se zvalo 'drvo spoznaje', inače će sagriješiti. Obaranje Satanaila pod zemlju posljedica je oholosti, i izričito se navodi kako je "oholost prvi grijeh". Uvodeći u temu kušnje i zavodenja Adama i Eve, veli se da je Satanail bio zavidan Adamu i Evi. Oni su podlegli napasti, sagriješili i istjerani iz raja, a zmija je prokleta. Legenda završava riječima: "I stvori Gospod put čovjekovu od zemlje, kosti od mramora, a um od oštroumnosti andeoske."⁸⁶

Koliko god u nekim pojedinostima ovaj prikaz ima sličnosti s biblijskim prikazom stvaranja i pada čovjekova, jedna od bitnih biblijskih i prema tome kršćanskih poruka jest Božje obećanje spasenja što je čovjeku kažnjenom za grijeh temelj nade. Toga, međutim, u legendi bosanskih krstjana nema i tu je bitna razlika u odnosu na poruku knjige *Postanka*. Tekst legende završava čovjekovom spoznajom grešnosti i izgonom iz raja, dakle bez ikakvog nagovještaja mogućnosti da se ponovno zadobije Božje prijateljstvo.

S pravom Šanjek definira nauk sadržan u legendi *Počētie svieta* umjerenim dualizmom, kakav je prepoznatljiv i kod talijanskih katara i patarena 'slavonskog reda', s tim da ga treba promatrati u kontekstu i u ozračju pučkog vjerovanja bosanskih i humskih krstjana u srednjem vijeku.⁸⁷ Međutim, zbog svog karaktera legende, ovaj tekst ne može biti i nije takav da bi se na temelju pogleda iznesenih u njemu moglo pouzdano govoriti o vjeronazoru krstjana i službenom nauku Crkve bosanske.

⁸⁶ ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 351-355.

⁸⁷ *Isto*, str. 349.

Zrnca svjedočanstva o vjeri bosansko-humskih krstjana sadrže također isprave dvojice 'djedova' Crkve bosanske. Jedna je pismo 'djeda' Radomera od 8. siječnja 1404.,⁸⁸ a druga isprava 'djeda' Mirohne iz 1427. god., s domaćeg jezika prevedena na latinski.⁸⁹ S obzirom na pitanje vjerskog identiteta, iz pisma 'djeda' Radomera jedino se može konstatirati računanje godina od "Kristova rođenja" ili "rođenja Kristova", što svjedoči vjeru u pravo rođenje Isusa Krista.⁹⁰ Isprava pak bosanskog 'djeda' Mirohne, osim završnog datiranja, u kojemu se izričito kaže "od rođenja Kristova", što je i ovdje izražaj vjere u istinsko Kristovo rođenje, uvodnom formulom: "U ime Oca i Sina i Svetoga Duha", očituje vjeru u Presveto Trojstvo,⁹¹ temeljnu istinu kršćanske vjere.

Napokon, vrlo korisno i važno vrelo za upoznavanje vjerskog identiteta bosanskih krstjana, njihova nauka i ustroja te odnosa prema pripadnicima drugih vjerezakona jest oporuka 'gosta' Radina Butkovića, uglednog i visokopostavljenog predstavnika Crkve bosanske, od 5. siječnja 1466. Otkrio ju je arheolog Ćiro Truhelka 1910. god. u Državnom arhivu u Dubrovniku, a objavio 1911. god. u Sarajevu.⁹² Ovaj dokument unosi novo svjetlo u fenomen krstjana, drukčije nego što ga pružaju latinski izvori.

Što se tiče ustroja Crkve bosanske, iz oporuke se saznaje da se njezini pripadnici razlikuju u krstjane i krstjanice "prave vjere apostolske", zatim krstjane i krstjanke "koji grijeha ne ljube" te 'mrsne ljude'.⁹³ Hijerar-

⁸⁸ ISTI, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 119-120; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 106-107. Usp. M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar 2002., str. 216.

⁸⁹ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 120, bilj. 76; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 108-109. Usp. M. BRKOVIĆ, *nav. djelo*, str. 221-222. Vjerodostojnost ove isprave dokazao je J. ŠIDAK, *O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog 'djeda' (1427)*, u: *Slovo*, 15-16/1965., str. 288-289.

⁹⁰ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 106-107.

⁹¹ *Isto*, str. 108-109.

⁹² Ć. TRUHELKA, *Testament Gosta Radina*, u: *Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM)*, 23 (1911), 355-375; ISTI, *Još o testamentu gosta Radina i o patarenima*, u: *GZM*, 25 (1913), 363-381; D. MANDIĆ, *nav. djelo*, 1. izd., str. 448-451; A. V. SOLOVJEV, *Le testament du gost Radin*, u: *Mandićev zbornik*, Rim 1965., str. 152-155; N. KLAJIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972., str. 316-319; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 179-182; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 362-367.

⁹³ U svjetlu razlikovanja pripadnika u drugim katarskim zajednicama i služeći se danas razumljivijim izrazima, Šanjek, u dva svoja kapitalna djela pomalo različito, prvu spomenutu skupinu članova Crkve bosanske naziva 'savršenim', odnosno 'odličnijim', drugu 'slušačima - vjernicima' ili jednostavno 'vjernicima', a treću 'simpatizerima' koji načelno pri-

hija je pak u vrijeme pisanja oporuke imala četiri 'gosta': oporučitelja Radina Butkovića, njegova nećaka Radina Seoničanina, Radivoja te Vuka, gosta uskopaljskoga.

U usporedbi sa spoznajama o ustrojstvu Crkve bosanske, formulacije u oporuci bogatije su podacima o vjeronazoru bosanskih krstjana. Ispred teksta oporuke gost Radin Butković stavlja znak križa, kojega povjesničari doduše različito tretiraju i vrednuju, no neovisno o tome, jer se nalazi na početku tako ozbiljnog dokumenta kakav je oporuka, on ima svoje duboko religiozno značenje.⁹⁴ Slijedeći tekst oporuke može se ustanoviti da gost Radin, a to znači i Crkva čijoj hijerarhiji pripada, vjeruje u "svemogućega gospodina Boga",⁹⁵ u "nerazdjeljivo Sveto Trojstvo", u "milost Božju", u prekrogrobni život i učinkovitost milostinje, bogoslužja i molitve za pokojnike, zbog čega oporučitelj određuje da se dio njegove ostavštine dadne, kako piše, "za moju dušu... na službu Božju", da članovi "prave vjere apostolske", kojima se ima dati dio ostavštine, "klečeći koljenom na zemlji" za njegovu dušu "svaki blagdan i svetu nedjelju i sveti petak" govore "svetu molitvu Božju (Očenaš), kako bi nas Gospodin Bog izbavio od naših grijeha i pomilovao na strašnom sudu"; dio ostavštine namjenjuje dubrovačkoj katoličkoj sirotinji da za njegovu dušu pale "svijeće u Božjim hramovima". Milostinja i pomoć siromasima i bolesnima ima se davati poglavito "na blagdane, u svetu nedjelju, i na sveti petak" te osim, kako kaže, "na dan svetoga Jurja, mojega krsnoga imena", posebno još na Božić, Blagovijest, Uskrs, Uzašašće, na blagdane sv. Petra i sv. Pavla, sv. Stjepana Prvomučenika, sv. arkandela Mihaela, svete Djevice Marije i Svih svetih. Opravdano je zaključiti da je te blagdane slavila Crkva bosanska, što dosljedno znači da je praktički priznavala i vjerovala sve glavne istine kršćanske vjere o Isusu i Mariji te častila svece. Uz to, iz oporuke je vidljivo da krstjani vrednuju i prakticiraju post, da nisu poput katara izbjegavali zakletvu, a u suprotnosti je s običajima katarsko-dualističkih zajednica

hvaćaju vjerovanje te Crkve, ali još nemaju snage i odlučnosti za korak konačnog primanja 'duhovnog krštenja' kako bi postali članovima 'prave vjere apostolske'. Vidi: F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 183; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 360.

⁹⁴ Č. TRUHELKA, *Bosanska narodna (patarenska) Crkva*, str. 777-778 shvaća taj križ kao "crux gestatoria", "atribut najvišeg kršćanskog svećeništva", dok Šanjek smatra prihvatljivijim mišljenje J. Šidaka da se radi o uobičajenom "crux immissa" kao "signum tabellionis" - F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 178-179; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 362, bilj. 66.

⁹⁵ U posuvremenjenom izvornom tekstu u knjizi *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 363 izostavljena je, vjerojatno omaškom, riječ "gospodina".

također činjenica da gost Radin, osim što daje milostinju, određuje također dio ostavštine “za hram i grob” gdje će biti položene njegove kosti.⁹⁶

Neki povjesničari poglavito na tekstu oporuke gosta Radina temelje svoje stajalište da Crkva bosanska nije heretička, no da je s vremenom postala raskolničkom.⁹⁷ Svakako, oporuka se ne može iskoristiti kao dokaz za dualističku herezu bosanskih krstjana. Ona, istina, potječe iz zadnjih desetljeća postojanja Crkve bosanske i vremena kad je Bosna već izgubila svoju samostalnost a gost Radin već ranije zbog opasnosti od Turaka bio ishodio gostoprimstvo Mletačke Republike za sebe i *pedeset ili šezdeset osoba svojega zakona i svoje sekte*,⁹⁸ a sve to moglo je biti razlogom da ni Crkva bosanska više nije bila ona od ranije te da se približavala katoličanstvu. Bilo kako bilo, oporuka gosta Radina ne sadrži ništa što bi bilo u suprotnosti s katoličkim naukom.

Pisanoj ostavštini bosansko-humskih krstjana opravdano je pribrojiti i natpise na nadgrobnim spomenicima, stećcima. Oko šezdeset tisuća takvih spomenika ima na prostoru Bosne i Hercegovine, ali ne potječu svi od krstjana. Malobrojni su natpisi na stećcima koji potvrđuju da su osobe u čast kojih su podignuti bile pripadnici Crkve bosanske, prema Šanjeku “tek nekoliko njih”.⁹⁹ Najpoznatiji a i za pitanje kojim se bavimo najrelevantniji su stećci članova hijerarhije Crkve bosanske, gosta Mišljena iz Puhovca i gosta Milutina Crničanina iz Humskog. Na stećku gosta Mišljena spominje se Abraham što pokazuje da se bosansko-humski krstjani razlikuju od zapadnih katarata koji ne priznaju starozavjetne patrijarhe, te priznanje da je gospodin Isus jedinorođeni Sin Božji, dok stećak gosta Milutina svjedoči vjeru u “prečistu Troicu” i povjeravanje “milosti božiei”. Uvjerenja krstjana izra-žena tim natpisima posve odudaraju od manihejsko-dualističkog nazora.¹⁰⁰

Spomenuto je kako su u srednjem vijeku bili rašireni razni apokrifi koji su nadomještali ono što se danas naziva beletrističkom literaturom.

⁹⁶ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 362-367. Usp. ISTI, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 183.

⁹⁷ Usp. Ć. TRUHELKA, *Bosanska narodna (patarenska) Crkva*, str. 777-780; L. PETROVIĆ, *nav. djelo*, str. 157-260, a u znatnoj s njim su suglasni M. BRKOVIĆ, *nav. djelo*, str. 106-133 i A. BARUN, *nav. djelo*, str. 70-71.

⁹⁸ Usp. M. ŠUNJIĆ, *Jedan novi podatak o gostu Radinu i njegovoj sekti*, u: *Godišnjak*, 11/1961., str. 265.

⁹⁹ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 370.

¹⁰⁰ ISTI, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, str. 188-189; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 370-371. Usp. Ć. TRUHELKA, *Bosanska narodna (patarenska) Crkva*, str. 783-786; A. BARUN, *nav. djelo*, str. 71.

Prema Truhelki tekstovi apokrifa služili su i za *zapise* koji su u srednjem vijeku, ponegdje i do nedavno, korišteni u svrhu tobožnje zaštite “protiv nedaća, uroka i bolesti”, a kao “navodna zaštita protiv nepogoda i nerodice u vinogradima” služila je druga vrsta zapisa, “olovne pločice”, zakopavane u zemlju.¹⁰¹ Da neki od takvih tekstova potječu od predstavnika Crkve bosanske, Truhelka zaključuje poglavito na temelju zapisa pronađenog 1905. god. u Ječmeništu kod Vikoča. Predstavivši taj zapis, on tvrdi, a iz navoda koje iz njega donosi doista se daje također zaključiti, da, izuzev činjenice što su zapisi uopće odraz praznovjerja, “ni u ovoj vrsti literature... nema ništa, što bi odavalo manihejske ili bogumilske dojmove ili bi inače pobijalo dogme i kanone katoličke Crkve”.¹⁰²

4. Zaključak

Bosansko-humski krstjani i Crkva bosanska optuživani su za krivo-vjerje. Različita su karakteriziranja vjerskog zastranjenja u srednjovjekovnoj Bosni: razni dokumenti i druga vrela različito ga imenuju i definiraju. Razumljivo je stoga da ni prosudbe povjesničara o njihovoj vjeri, temeljene na takvim vrelima i literaturi, nisu u suglasju.

Iz prelistavanja literarne ostavštine bosansko-humskih krstjana, na koju smo se ograničili u ovom prilogu, što dakako nije dostatno za precizno utvrđivanje njihova vjerskog identiteta, pogotovo jer je ta ostavština malobrojna i fragmentarna, proizilazi da se u sačuvanim pisanim vrelima krstjanske provenijencije samo tu i tamo nalaze izrazi i formulacije s prizvukom umjerenog, odnosno doista zanemarivog blagog dualizma, primjerice u glosama *Srečkovićeve zbornika* te u legendi o stvaranju svijeta i čovjeka. Glose u spomenutom zborniku mogu se shvatiti glosarovim subjektivnim i privatnim tumačenjima nekih tekstova iz evanđeljâ, te se na temelju njih ne može bosansko-humske krstjane smatrati dualistima. Slično treba reći i o legendi *Početje svieta*. U njoj je uočljiv umjereni dualizam,

¹⁰¹ Ć. TRUHELKA, *Bosanska narodna (patarenska) Crkva*, str. 787, 790.

¹⁰² *Isto*, str. 787-790. Truhelka drži da je predstavnik Crkve bosanske napisao ovaj zapis za muslimane, vjerojatno svoje bivše ‘suseljane i suvjernike’, “koji su prešli na islam”, čija se imena i navode u prvim recima teksta i nakon čega slijedi naslov: “Molitva ot treska ot groma i od besa i ot grada.” U ovom zapisu slijedi zatim prijepis pisma kojega je navodno “Hristos svojom rukom zapisao nekom caru u Erusolimu”. Pismo pisano bosančicom, transkripcija je latinskog apokrifnog Isusova pisma kralju Abagoronu. Iz teksta zapisa, uza zaklinjanja, razvidna je vjera u Isusovo uskrsnuće, uzašašće, njegova čudesa itd., a sadržani su u njemu i kratki svetopisamski citati u slavu “Isusa ‘jedinorodenog od Oca, puna milosti i istine, koja stanuje u njemu’.”

no legenda ipak po svom karakteru nije pouzdan oslonac za upoznavanje vjeronazora krstjana i službenog nauka Crkve bosanske.

Akademik Šanjek podsjeća da “arheološka i literarna vrela ne sadrže nikakvih podataka o dualističkom svjetonazoru bosansko-humskih krstjana, na kojima uporno inzistiraju latinski hereziolozi i kontroverzisti, ali i hrvatska glagoljaška knjiga”.¹⁰³ Čini se da se na temelju dosadašnjeg proučavanja ovoga pitanja opravdano može tvrditi da spomenuta vrela *ne sadrže pouzdane podatke* o dualizmu u nauku Crkve bosanske.

PRESERVED WRITINGS OF BOSNIAN CHRISTIANS, MEMBERS OF “CRKVA BOSANSKA”, AND DUALISTIC WORLD VIEW

Summary

Relatively numerous works of Catholic authors, written in Latin from twelfth to fifteenth centuries, accuse Bosnian Christians as a sect or heretical movement of Cathar provenience. From their stereotyped accusations and lists of errors historians cannot come to sure conclusions about the nature of Bosnian Christians teaching and belief.

From very few writings and fragments of Bosnian Christians which have been preserved, this author concludes that their full identity cannot be deciphered. Nevertheless, writings like *The Collection of Sreckovic* and *The Legend on creation of world and of man* do contain formulations and insinuations which reflect a mild form of dualism. Therefore, the extant research of preserved documents which have been written by Bosnian Christians does not offer sufficient evidence of real and deep dualism in the teaching of “Crkva Bosanska”.

(Translated by Mato Zovkić)

¹⁰³ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, str. 326.